

Отримано: 1 лютого 2020 року

Прорецензовано: 17 лютого 2020 року

Прийнято до друку: 20 лютого 2020 року

e-mail: ngmakhonina@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2020-10(78)-30-33

Махоніна Н. Г., Соколов Д. П., Соколова А. Д. *Метаморфози концепту «arbeit» на тлі первинних і вторинних фразотворчих процесів. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2020. Вип. 10(78). С. 30–33.

УДК: 811.112.2'373.7

Махоніна Наталія Геннадіївна,
кандидат філологічних наук, доцент,
Соколов Дмитро Петрович,
кандидат філологічних наук,
Соколова Альона Дмитрівна,
викладач

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

МЕТАМОРФОЗИ КОНЦЕПТУ «ARBEIT» НА ТЛІ ПЕРВИННИХ І ВТОРИННИХ ФРАЗОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Стаття відноситься до області когнітивних досліджень. В ній розглядається вербалізація уявлень про працю у німецькомовній картині світу, а також зміни, які зазнавали ці уявлення протягом ХХ століття. Основним матеріалом вивчення стали фразеологічні одиниці, що виникли в результаті як первинних, так і вторинних фразотворчих процесів. В дослідженні особлива увага приділяється фразеологізмам з комплексною модифікацією значення, коли відбуваються когнітивно-семантичні зміни, які можна пояснити через реконструкцію концептуальної метафори або метонімії, покладених в основу фразеологізму. Стаття розширює уявлення про позамовні фактори, які обумовлюють семантичні та структурно-семантичні трансформації фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологізм; концепт; концептуальна метафора; модифікація фразеологічного значення; емотивність.

Nataliia H. Makhonina,
Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor,
Dmytro P. Sokolov,
Candidate of Sciences in Philology,
Olena D. Sokolova,
Assistant
Oles Honchar Dnipro National University

CHANGES OF THE CONCEPT “ARBEIT” AT THE BACKGROUND OF PRIMARY AND SECONDARY PHRASE FORMATION PROCESSES

This article belongs to the area of cognitive researches. It covers the verbalization of the idea of labour in the German worldview and the changes in this idea observed during the 20th century. The main research material are the phraseological units with the core lexeme “Arbeit” which originated due to primary and secondary phrase formation processes. In the article special attention is paid to the phraseological units which emerged as a result of semantic and semantic-structural transformations accompanied by complex modification of meaning. Among the changes observed in phraseological meaning the author focuses on cognitive-semantic alterations which can be explained through the reconstruction of conceptual metaphor or metonymy forming the basis of a phraseological unit. While studying the history of changes in Germans’ attitude to labour the author involves historical and sociological data, identifies the prevailing trends in these changes, explains how they brought to life various phrase formation processes, both primary and secondary. The author arrives at a conclusion about a relation between the emotivity modification caused by semantic-structural transformations of phraseological units and the historical changes in the phraseological stock of German language. The article expands the ideas of extralingual factors which determine semantic and semantic-structural transformations of phraseological units and their influence on the changes in the phraseological stock.

Key words: phraseological unit, concept, conceptual metaphor, modification of phraseological meaning, emotivity.

Актуальність дослідження, його новизна. Сучасний науковий світ виявляє зацікавленість питанням єдності мислення, мови й мовної свідомості. Вже досить тривалий час не вщухає інтерес лінгвістів до вивчення репрезентації знань та уявлень людини про навколишній світ, а також до дослідження зв'язку структур пізнання й мовних форм, способів концептуалізації культурних схем. Запропонована робота присвячена аналізу когнітивно-семантичних змін фразеологічного значення, які відбуваються в результаті субституції фразеологічних компонентів і пояснюються через реконструкцію концептуальної метафори та метонімії, що стали основою для виникнення фразеологічної одиниці (далі – ФО) як такої.

Постановка загальної проблеми та виділення її невивірених частин. Концептуальна метафора та метонімія виникають на рівні глибинних структур людського розуму, виступаючи механізмами мислення людини. Їхній гносеологічний статус є абсолютно особливим, оскільки концептуальна метафора та метонімія включаються як у процес пізнання, так і у відображення реальності. Вони є продуктами того середовища, в якому були породжені і завжди несуть на собі відбиток культури, історії, традицій та досвіду того суспільства, у мовному та культурному просторі якого знаходяться. Характерною рисою концептуальних метафори та метонімії є те, що вони не зникають, а через свою постійну активацію залишаються в людській свідомості, тому що «все, на що ми постійно <...> й автоматично спираємося, настільки зжилося з нами, стало частиною нас самих, що ми не можемо цьому протистояти, часто просто тому, що це проходить непоміченим» (*переклад наш – Н. М.*) [9, с. 137]. Логічні наслідки дії концептуальних метафори та метонімії проявляються в особливостях розуміння світу певним мовним середовищем, з чого konsekventно виводиться й такий постулат: реконструкція концептуальних метафор та метонімії безперечно говорить про зрушення в суспільному світосприйнятті.

Нижче ми докладно зупинимось на трансформаціях, які відбувались протягом ХХ століття у концептуальних метафорах та метоніміях, покладених в основу ФО з ядерною лексемою «Arbeit», і зв'язку, який існує між цими трансформаціями, емотивністю фразеологізмів та змінами в картині світу німецькомовної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Працьовитість традиційно вважається однією з найважливіших рис німецького національного характеру. Лінгвістичні дослідження це підтверджують: лексико-семантичне поле ядерної лексеми «Arbeit» відрізняється більшою різноманітністю складових порівняно, наприклад, з полем російської ядерної лексеми «праця»; тематичні групи паремій, які вербалізують концепт ПРАЦЯ, також характеризуються кількісною перевагою та більшим розмаїттям у німецькій мові [6]. Про телеономність концепту ARBEIT / ПРАЦЯ для німецької національної свідомості – належність до вищих духовних цінностей, що утворюють і втілюють для людини той моральний ідеал, прагнення до якого становить моральну виправданість її життя [5, с. 149], – говорять наукові розвідки А. М. Приходько, Г. П. Приходько [5], В. І. Карасика [2].

Робота як така визиває в німецькій етнокulturі цілком позитивну реакцію. Дослідження Р.М. Мельник [3] показує, що, виокремившись у XIV столітті як ціннісна одиниця духовної культури, ARBEIT асоціюється спочатку з ідеєю служіння Богів (у М. Лютера), потім стає особливо актуальною у період Реформації в XVI столітті як втілювач бюргерських чеснот. У XIX столітті працелюбність освітується у казках братів Грімм та у філософській творчості пієтистів (Е. Кант). У часи нацизму підвищену працездатність ототожнюють з ідеєю вірності та відданості фюреру. В роки німецького «економічного дива» ARBEIT користується не меншою популярністю. Тобто припущення про етноцентричне відношення німецької культури до праці та до її результатів є цілком справедливим.

Викладення основного матеріалу. Про емоційне ставлення до концепту ARBEIT свідчить ціла низка фразеологізмів. Наприклад, значна кількість ФО говорить про те, що ПРАЦЯ – ЦЕ НАЙВАЖЛИВІШЕ: *Der Ernst des Lebens* (букв. «найсерйозніше в житті») [10], *Der Mensch ist zur Arbeit wie der Vogel zum Fliegen gemacht* (букв. «людина створена для роботи, як птах для польоту») [11], а також що ПРАЦЯ – ЦЕ ДИВО / МАГІЯ: *Arbeit gewinnt Feuer aus Steinen* (букв. «робота видобуває вогонь з каменю») [10]; *Arbeitsamkeit ist die beste Lotterie* (букв. «працелюбність – найкраща лотерея») [11]; *Das haben die Heinzelmännchen getan!* (прибл. «це зробили домовики»), говорять, коли робота була зроблена дуже швидко) [12]; *einen Kobold haben* (букв. «мати дома кобольда»), мова йде про ще одне міфічне створіння для допомоги з хатніми справами) [12]; або ПРАЦЯ – ЦЕ ВТІШАННЯ: *Arbeiten und nicht verzweifeln* (букв. «працювати та не зневірятися») [10]. Безсумнівно, що ПРАЦЯ – ЦЕ СПАСІННЯ ВІД ГОЛОДУ: *Arbeit bringt Brot, Faulenzen Hungersnot* (букв. «праця приносить хліб, а байдикування – голод») [12], *sein gutes Brot haben* (тобто «мати роботу, яка приносить дохід») [11], *er findet überall sein Brot* (про робітника, який добре працює, говорять, що «він усюди заробить собі на шматок хліба») [11]. Остання метафора розвивається далі, і праця стає чимось, що має певний смак: *Die Arbeit schmeckt* (букв. «робота смакує») [11], *Arbeit ist des Lebens Würze* (прибл. «робота – сіль життя») [12], *Arbeit macht das Leben süß* (букв. «праця робить життя солодким») [10]. Про цілком позитивне емоційне ставлення до роботи говорить і наявність думки, що ПРАЦЯ – ЦЕ ПОКРАЩЕННЯ ЖИТТЯ: *Arbeit und Sparen macht reiche Knechte* (букв. «праця та заощадження роблять робітників багатими») [12], *Arbeit gewinnt allezeit etwas* (прибл. «праця завжди приносить результат») [12], *Arbeit hat bittere Wurzel, aber süße Frucht* (букв. «у роботи гірке коріння, та солодкий плід») [12].

Безпосередньо з останньої паремії витікає її положенням про необхідність жити працею своїх рук: *von seiner Hände Arbeit leben* (букв. «жити від праці рук своїх») [10]. Цей же фразеологізм підкреслює необхідність напружено працювати («von seiner Hände Arbeit lebt der, wer sich seinen Lebensunterhalt durch eigene Arbeit mühsam verdient») / «від праці рук своїх живе той, хто на життя власною працею важко заробляє»), що засвідчує «континуальність погляду німців на працю як на таку, що потребує чималих фізичних і моральних зусиль» [5, с. 151].

Подібне сприйняття праці пов'язано з тим, що «німецький абсолютний телеоном ARBEIT [5, с. 149] веде свої номінативні витoki від *ahd.* ar[a]beit і *mhd.* ar[e]beit, які означали «schwere körperliche Anstrengung, Mühsal, Plage», тобто «важке фізичне зусилля, тяжка праця, страждання» [8]. Концептуальна метафора РОБОТА – ЦЕ ЗУСИЛЛЯ охоплює класичні ФО *Ohne Fleiß kein Preis* (букв. «без зусиль жодної винагороди») [10], *sie ist ein richtiges Arbeitstier* (букв. «бути робочою твариною»), тобто «працювати не втомлюючись») [11], *wie ein Tier / ein Ochse / ein Pferd arbeiten* (букв. «працювати, як тварина / як віл / як кінь»), тобто «важко працювати») [10], *er hat hartes Holz zu hobeln / bohren* (букв. «йому треба стругати / свердлити важку деревину»), тобто «на нього чекає нелегка праця») [12]. Іноді робота занадто важка, тоді ПРАЦЯ – ЦЕ ТЯГАР: *Zu viel auf seine Hörner nehmen* (букв. «взяти багато на свої роги») [12], *ins Joch der Arbeit eingespannt sein* (букв. «впрягтися в ярмо роботи»), тобто йдеться про порівняння людини, що працює, з тягловою твариною) [12], а іноді це просто щось, що вимагає НАПРУЖЕННЯ: *bis über die Ohren / bis über den Kopf / bis zu Hals / bis an den Bart in Arbeit stecken* (букв. «бути по вуха / по голову / по шию / по бороду в роботі»), тобто «багато працювати») [12]; *wie ein Maulwurf wühlen* (букв. «копати, як кріт»), тобто «старанно, без перерв, не піднімаючи голови працювати»; вираз стосується, в основному, шахтарських робіт) [12]; *nicht wissen, wo einem der Kopf steht* (прибл. «не знати вже, де голова») про інтенсивну роботу або стан стресу) [12].

Прислів'я *Das Leben gab den Sterblichen nichts ohne große Arbeit* (букв. «життя нічого не дасть смертному без великої праці») [10] свідчить про розширення метафори до значення ЖИТТЯ – ЦЕ ПРАЦЯ.

Однак, у 70-ті роки в Німеччині починається «занепад» ціннісної компоненти концепту ARBEIT. Після студентської революції 1968 року в масовій етносвідомості відбувся різкий, стрибкоподібний перелом, який виразився в тому, що ARBEIT перестала бути типовою німецькою рисою та зазнала пейоративної переоцінки в ментальності «покоління» гедоністів» [3]. Це підтверджується і змінами у фразеологічній картині світу. Утворені в ці часи ФО не характеризуються пієтетом перед працьовитістю: *Acht Stunden abreißen* (тобто «відірвати вісім годин»), у ФО йдеться про тривалість робочого дня, при цьому особливої уваги заслуговує конотативне дієслово) або *Acht Stunden sind kein Tag* (букв. «вісім годин – це ще не весь день»), що означає «das Leben mehr ist als der Arbeitstag mit seinen Problemen») («життя більше, ніж робочий день з його проблемами») [10], *allergisch gegen Arbeit sein* (букв. «мати алергію на роботу») [11], *sich etwas anschuften* (прибл. «упахатися»), тобто «отримати зворобу в результаті занадто виснажливої праці») [11]. Звісно, що в німецькій мові й до цього часу зустрічались ФО з негативним ставленням до надмірно наполегливої праці, яка вимагає виняткових зусиль: *sich die Seele aus dem Leib*

schuften / schaffen (прибл. «витрусити душу з тіла роботою», тобто «працювати до виснаження»; існує з XIX століття) [11] або *sich zu Tode quälen* (букв. «замучити себе (важкою працею) до смерті»; існує також з XIX століття) [11]. Однак доля подібних виразів помітно зростає після 1900 рр.: *die Arbeit frisst ihn auf* (букв. «робота його зжирє», при цьому робота по-ривнюється з дикою твариною; рік виникнення – 1920) [11], *sich kaputt arbeiten* (букв. «знищити себе (роботою)», прибл. «допрацювати до ручки»; рік виникнення – 1900) [11], *sich dumm und dämlich schuften* (прибл. «по-дурному упахатися»; рік виникнення – 1920) [11]. В 60-ті рр. позитивна оцінка трудового запалу змінюється на протилежну також і в уже існуючих фразеологізмах. Так у ФО *Arbeit macht das Leben süß* спочатку з'явилося «продовження»: *aber Faulheit stärkt die Glieder* (букв. «проте лінощі укріплюють частини тіла»), а пізніше відбувся зсув у загальній оцінності. У наші часи фразеологізм вказує на те, що перевантаженість роботою здатна скоріше викликати іронію та насмішку, ніж повагу. В універсальному словникові Дуден ФО коментується наступним чином: «Heute wirkt die ernsthaft gemeinte Aussage «Arbeit macht das Leben süß» eher etwas *altmodisch-bieder*; man gebraucht die Redensart vorwiegend *ironisch*, gelegentlich sogar *spöttisch* gegenüber jemandem, der mit Arbeit überlastet ist» / «Серйозне ставлення до Arbeit macht das Leben süß вважається досить старомодним; цей вираз використовується в основному іронічно, іноді навіть знушально по відношенню до того, хто перевантажений роботою» [11] (*переклад наш – Н. М.*).

У деяких ФО, які реалізують концептуальні метафори з тематичної групи ARBEIT, зміни відбулись завдяки субституції лексичних компонентів. Наприклад, паремія *Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen* (букв. «хто не працює, не повинен також їсти») [10] трансформувалася (що саме по собі свідчить про зміну ставлення до значення «man soll *selbst* für sich sorgen und andern nicht zur Last fallen», тобто «про себе треба піклуватися *самому* і не ставати тягарем для інших») таким чином, що новостворена ФО *Wer nicht arbeitet, soll wenigstens gut essen* (букв. «хто не працює, повинен принаймні добре їсти») [10] почала означати запрошення до столу. Логічним продовженням реконструкції концептуальної метафори РОБОТА – ЦЕ ЗАСІБ ДО ІСНУВАННЯ стала і модифікація емотивності: похідний фразеологізм відзначається жартівливою маркованістю.

У типовій для німецького світогляду дихотомії ГРОШІ – ЕКВІВАЛЕНТ ВИТРАЧЕНОЇ ПРАЦІ також відбувся певний зсув, представлений виниклим у 80-ті рр. XX століття фразеологізмом *Auch du, mein Lohn brutto* (гра слів, букв. «ах, ти ж моя заробітна плата без вирахування податків») [10]. З точки зору семантики він є жартівливим коментарем низької зарплатні. На відміну від інших фразеологізмів із цією ж концептуальною метафорою: *Wie die Arbeit, so der Lohn* (букв. «яка праця, така й платня») [12], *Niemand arbeitet gern umsonst* (букв. «ніхто не любить працювати задарма») [12] з висновком *Jeder Arbeiter ist seines Lohnes wert* (букв. «кожний працівник гідний своєї платні») [11] у межах *Auch du, mein Lohn brutto* [10] розвивається метафора ПРАЦЯ – ЦЕ ЗРАДНИК, тому що ця одиниця утворилася в результаті субституції компонентів від *Auch du, mein Sohn Brutus?* (букв. «ах, ти ж мій син Брут») [10] з відтінком належної негативної забарвленості.

Підсилення вираження негативного ставлення до (виснажливої, на межі людських сил) роботи можна спостерігати і в результаті заміни компонентів у базовому фразеологізмі *arbeiten wie ein Pferd* (буки. «працювати, як кінь») [10] на *wie ein Kuli* («як кулі») [10]. Подальша інтенсифікація семи «важка праця» та відповідної оцінки відбулася вже за рахунок субституції дієслівного компонента: *schuften wie ein Kuli* (прибл. «намордуватися, як кулі», тобто «дуже багато, надмірно, на межі власних сил працювати») [10]. Також після років забуття німецький соціум знову став використовувати *Arbeit macht frei* (букв. «робота звільняє») [10], але вже з особливою підсиленням негативним емотивним значенням (вислів іронічно використовується при нагоді зі свідомим натяком на нелюдність концентраційних таборів на позначення грубого порушення неписаної робочої етики).

З точки зору дослідників, на сьогочасному етапі концепт ARBEIT «знову набуває в німецькій етнокультурі нового телеономного значення. Особливо чітко воно проявляється на тлі антонімічного концепту ARBEITSLOSIGKEIT / БЕЗРОБІТТЯ. Дані останніх опитувань у час коронакризи [7] свідчать, що німці розуміють можливість працювати як найбільше благо, вдачу, успіх, що може отримати чи добитися людина, і найбільше бояться цю можливість втратити. Також результати соціопитувань стверджують, що 84 % німців є доступними для керівництва, колег та клієнтів за допомогою телефону або Інтернету навіть у неробочий час; більше половини опитаних (51 %) перебувають «у режимі очікування» цілодобово; 46 % респондентів виходять на роботу у вихідні, свята або в нічну зміну [4]. Крім того, німці працюють у середньому майже на три години більше, ніж зафіксовано в тарифних угодах, чого немає в жодній іншій країні Єврозони [1]. Отже, німці знову «lassen sich nicht aus dem Takt bringen» (букв. «не дати збити себе з (робочого) темпу») [11].

Висновок. Зміни, в тому числі і світоглядні, які відбуваються природним чином у будь-якому суспільстві чи культурі, безпосередньо впливають на мовний склад: одні мовні одиниці з'являються, інші зникають або витісняються на периферію мови. Особливо цікавих змін зазнають одиниці, які переживають зсув значення. Найбільш складні трансформації значення можна спостерігати у ФО, які виникають в результаті вторинного фразотворчого процесу. Для них характерна комплексна модифікація фразеологічного значення, особливим видом якої є когнітивно-семантичні зміни, що пояснюються через реконструкцію концептуальної метафори та метонімії, покладених в основу ФО.

Урахування комплексної модифікації фразеологічного значення відкриває нові **перспективи** для аналізу ФО як засобів мовної репрезентації концептуальної картини світу.

Література:

1. Еврокомиссия: немцы работают больше, чем полагается по договору. *Информационный портал banki.ua*. 2011. URL: <http://www.banki.ua/news/lenta/?id=99977>.
2. Карасик В. И. Культурные доминаты в языке. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград : Перемена, 2002. (331). С. 166–205.
3. Мельник Р. М. Прикметники зі значенням «старанний, працьовитий» у німецькомовній картині світу : дис. канд. філ. наук : 10.02.04. Чернівці, 2007. 227 с.
4. Немцы работают на грани нервного срыва. *Информационный портал vlasti.net*. 2010. URL: <http://vlasti.net/news/110968>
5. Приходько А. М., Приходьк Г. П. Абсолютний телеономний концепт «Arbeit» у сучасній німецькій лінгвокультурі. *Філологічні трактати*. 2009. Т. 1, № 2. С. 149–154.
6. Серова Л. А. Концепт «труд» в немецких и русских паремиях (на материале современных публицистических текстов сельской тематики) : дис. канд. філ. наук : 10.02.20. Москва, 2009. 196 с.

7. Corona-Krise: Angst vor Jobverlust steigt deutlich. *DER SPIEGEL*. 2020. Режим доступу до ресурсу: <https://www.spiegel.de/consent-a-?targetUrl=https%3A%2F%2Fwww.spiegel.de%2Fwirtschaft%2Fsoziales%2Fcorona-krise-angst-vor-jobverlust-steigt-deutlich-spiegel-umfrage-a-3800fe4c-db58-4c49-96a8-ff4c060c8817&ref=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

8. Duden. Das Herkunftswörterbuch [CD-Version]: elektronisches Wörterbuch / [hrsg. vom wissenschaftlichen Rat von Dudenredaktion]. Mannheim: Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG, 2009. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор., 12 см. – Systemvoraussetzungen: Windows 2000 (SP4) / XP (SP2) / Vista, 70 MB freier Festplattenspeicher; Mac OS X 10.3/10.4/10.5, 70 MB freier Festplattenspeicher; Linux: Suse 11.0, 70 MB freier Festplattenspeicher. – Назва з контейнера.

9. Lakoff G., Johnson M. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. N.Y. : Basic Books, 1999. 624 p.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

10. Duden. Das große Buch der Zitate und Redewendungen [CD-Version]: elektronisches Wörterbuch / [hrsg. vom wissenschaftlichen Rat von Dudenredaktion]. – Mannheim: Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG, 2007. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор., 12 см. Systemvoraussetzungen: Windows 2000 (SP4)/ XP (SP2), 53 MB freier Festplattenspeicher; Mac OS X 10.3/ 10.4, 53 MB freier Festplattenspeicher; Linux: Suse 11.0, 53 MB freier Festplattenspeicher. – Назва з контейнера.

11. Küpper H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache: Digitale Bibliothek [CD-Version]: elektronisches Wörterbuch / Heinz Küpper. Band 36. Berlin: DIRECTMEDIA Publishing GmbH, 2000. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор., 12 см. – Systemvoraussetzungen: PC ab 486, 32 MB RAM; Grafikkarte ab 640 ×480 Pixel, 256 Farben; CD-ROM-Laufwerk, MS Windows 98/ NT/ 2000 oder XP / Mac ab MacOS 10.3; 23,3 MB RAM; CD-ROM-Laufwerk. – Назва з контейнера.

12. Röhrig L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten: Digitale Bibliothek [CD-Version]: elektronisches Wörterbuch / Lutz Röhrig. – Band 42. Berlin: DIRECTMEDIA Publishing GmbH, 2000. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор., 12 см. – Systemvoraussetzungen: PC ab 486, 32 MB RAM; Grafikkarte ab 640 ×480 Pixel, 256 Farben; CD-ROM-Laufwerk, MS Windows 98/ NT/ 2000 oder XP / Mac ab MacOS 10.3; 84,1 MB RAM; CD-ROM-Laufwerk. – Назва з контейнера.